

Автор висвітлює спроби самоорганізації українського вчительства на Полтавщині на початку XX століття з метою боротьби за створення національної школи і навчання дітей рідною мовою. Розкрито роль полтавської інтелігенції, зокрема, вчительства, в історичних подіях початку XX століття – у Російській революції 1905–1907 та в часи реакції 1907–1914 років, в Українській революції 1917–1920 рр. тощо.

Автор освещает попытки самоорганизации украинского учительства на Полтавщине начала XX века с целью борьбы за создание национальной школы и обучения на родном языке. Раскрыта роль полтавской интеллигенции, в частности, учительства, в исторических событиях начала XX века – в Российской революции 1905–1907 и во времена реакции 1907–1914 годов, в Украинской революции 1917–1920 гг. и других.

The author highlights the attempts of self-organization of Ukrainian teachers in Poltava region early XX-th century to fight for the national school and teaching children their native tongue. The role of Poltava intellectuals, particularly teachers, in historical events of the early XX-th century during the Russian Revolution of 1905-1907 and in 1907-1914 during the years of reaction, the Ukrainian revolution in 1917-1920 and others.

УДК 37:94(477.53)

ОСВІТЯНИ ПОЛТАВЩИНИ У ЧАС УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

(ВИТЯГИ З КНИГИ В. Я. РЕВЕГУКА "ПОЛТАВЩИНА В ПЕРЕДДЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1900-1916 РР.)")

В. Я. Ревегук

У часи Російської революції 1905-1907 років почалося піднесення українського національно-визвольного руху. Цьому сприяли обіцяні маніфестом 17 жовтня 1905 року політичні свободи, скасування горезвісного Валувєвського указу 1863 року та частково Емського указу 1876 року.

Першою ластівкою української преси на Наддніпрянській Україні стала газета "Хлібороб", яку брати Володимир і Микола Шемети за підтримки Лубенської Української громади почали видавати в листопаді 1905 року, не маючи на те офіційного дозволу царської влади.

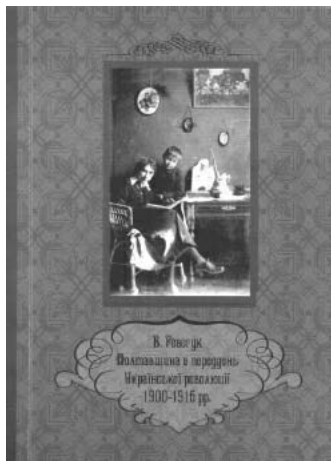
Володимир Шемет народився 1878 року на хуторі Олександрівка Лубенського повіту в сім'ї військовослужбовця, дрібного українського шляхтича. Закінчив юнацьку гімназію в Лубнах. Вищу освіту здобув на фізико-математичному факультеті Київського університету. Під час навчання в Києві познайомився з М. Міхновським і під його впливом вступив до Братства тарасівців. За участь у протирядових студентських виступах був висланий з Києва до Лубен, де активно працював у повітовому земстві, обирався гласним Лубенської міської думи.

На початку 1906 року В. Шемет став одним із засновників газети "Громадська думка" (з вересня 1906 року і по 1914 рік

виходила під назвою "Рада"). Член першої Державної Думи Росії, де входив до бюро Українського парламентського клубу. Після розпуску думи разом з групою прогресивних депутатів підписав так звану "Виборгську відозву", яка закликала народ Російської імперії чинити пасивний опір царській владі (не платити податків, не давати рекрутів до війська тощо), доки Микола II не призначить нових виборів до Державної думи. За це був засуджений до тримісячного ув'язнення. У 1909 році зазнав переслідувань у справі "Лубенської республіки".

У 1916 році В. Шемет заснував приватну українську гімназію в Лубнах, від якої був делегований по складу Української Центральної Ради. Влітку 1917 року був од-

ним із ініціаторів створення Української демократично-хліборобської партії, яка 29 квітня 1918 року привела гетьмана П. Скоропадського до влади. З приходом більшовиків відійшов від активної політичної діяльності. Протягом 1919-1923 років працював у системі Всеукраїнської Академії Наук над складанням словника живої української мови, але звинувачений у "націоналістичних ухилах" змушений був залишити академічну роботу. Останні десять років життя працював рядовим службовцем у численних бюрократичних радянських установах. Помер

1933 року в Києві. Похований на Байковому кладовищі.

Микола Шемет, молодший брат Володимира, народився 1882 року. Закінчив Лубенську юнацьку гімназію та юридичний факультет Київського університету. Неодноразово переслідувався царською владою за революційну діяльність, протягом тривалого часу жив у Європі. Наприкінці 1917 року з невідомих причин покінчив життя самогубством.

Газета "Хлібороб" виходила з епіграфом "Селяни всієї України, єднайтеся!" і містила заклики до заснування Селянської партії на програмних засадах наділення землею селян-українців, у яких з волі російських царів ця земля свого часу була відібрана поміщиками-іноземцями. Газета не закликала до самовільного захоплення землі і насильства над поміщиками, а пропонувала селянам шлях до об'єднання в політичну партію та до консолідації національних сил і розбудови українського суспільства. На шпальтах газети було надруковано вірш Христі Алчевської "До дітей мого краю", який став свого роду революційним гімном для українських патріотів.

Редактором "Хлібороба" значився Микола Шемет, фактичним редактором газети був Володимир Шемет, але ідейно-політичний напрямок видання, як вважає відомий дослідник Ф.Турченко, визначаєся Миколою Міхновським. Поява першої на теренах Східної України україномовної газети справила глибоке враження на суспільство. Газету в Києві продавали за спекулятивними цінами. Були випадки, коли її поширювачів заарештовувала поліція. Проти Володимира Шемета була відкрита карна справа. Врешті-решт після виходу п'ятого номера на початку грудня 1905 року газету було закрито [1], а її видавця М. Шемета оштрафовано на 25 карбованців [2].

У Полтаві єдиною трибуною для національно свідомої української інтелігенції став журнал "Рідний край", заснований у кінці 1905 року Миколою Дмитрієвим і Григорієм (Грицьком) Коваленком.

Микола Дмитрієв народився 1867 року в Харкові в сім'ї дрібного урядовця. Ще навчаючись у місцевому університеті, починав він свій шлях подвижника на ниві українського культурно-освітнього життя. Після закінчення університету деякий час працював у Сумах, а з 1894 року – у Полтаві, де став помітною фігурою серед української інтелігенції міста, брав активну участь у суспільно-політичному житті. У числі інших українських культурних діячів їздив 1905 року до Петербургу на прийом до прем'єра Вітте відстоювати право українців на своє друковане слово.

Найбільшою заслугою М. Дмитрієва було заснування в Полтаві разом із своїми однодумцями Панасом Мирним, Григорієм Марковичем, Грицьком Коваленком і Олександром Русовим одного з перших на підросійській Україні україномовного часопису, який мав символічну назву "Рідний край". Видавав він значною мірою на кошти М. Дмитрієва, який працював присяжним повіреним (адвокатом) і мав певні статки. Саме в "Рідному краї" розкрився його талант публіциста. Під псевдонімом "Слобожанин", криптонімом "М.Д.", а іноді і під власним ім'ям було надруковано чимало гострих публіцистичних робіт, історико-мистецьких розвідок та бібліографічних матеріалів. Особливо його хвилювали питання української культури та її вплив на формування національної свідомості полтавців. "Рідний край", на думку М. Дмитрієва, мав збудити національне самопізнання як "підвалину поступу народу".

Найбільш пекучою для М. Дмитрієва була проблема розвитку національної освіти в Україні. У цілому ряді публікацій він обстоює право українців на свою національну школу ("Автономний університет і українські кафедри", "До учителів", "Потреби національної освіти на Україні" та ін.). М.Дмитрієв писав: "Кожна окрема людина, тим паче кожний народ, має загальнолюдське право розгорнути свої природні національні сили, має право вчитися у своїй, національній школі". Панас Мирний називав М. Дмитрієва "щирим громадянином своєї країни".

М. Дмитрієв пішов із життя у розквіті своїх творчих і професійних сил, рятуючи сільську дівчину, яка тонула у Пслі в Шишаках. На його трагічну загибель "Рідний край" писав: "Смерть шановного Миколи Андрійовича – се велика втрата для України, вона в йому загубила одного із своїх щирих синів і пильних невсипущих робітників" [3].

Григорій (Грицько) Коваленко народився 1868 року в селі Липняки Переяславського повіту в селянській родині козацького походження. Після закінчення Барішівської початкової школи навчався в Полтавській фельдшерській школі. Потім п'ять років працював за фахом у селах Переяславщини, одночасно займався самоосвітою. З 1890 року поєднував навчання на медичному факультеті з роботою в клініці Московського університету. Ще будучи студентом, Г. Коваленко почав захоплюватися українським народознавством та літературознавством і досяг у цій царині помітних успіхів. Співпрацював у львівському журналі "Зоря", одним з редакторів якого був Іван Франко, та "Літературно-науковим вісником", де публікував літературознавчі розвідки про

українських письменників та свої власні художні твори. Знайшов Г. Коваленко своє покликання і в просвітницькій діяльності, видавши спільно з Борисом Грінченком чимало популярних книг для народного читання.

Відомий Г. Коваленко і як історик України. Виданий в Полтаві у 1906 році "Оповідання з української історії" витримали три, а посібник "Українська історія" – сім видань. З липня 1907 року Г. Коваленко працював секретарем Полтавської міської управи, поєднуючи роботу в органі місцевого самоврядування з громадською, просвітницькою і видавничою. Будучи активним членом Української радикально-демократичної партії, брав участь у політичному житті міста і губернії.

Після закриття часопису "Рідний край" Г. Коваленко у 1908 році заснував видавництво "Рідна хата", а в 1913 році – науково-популярний журнал "Життя і знання", які проіснували до початку першої світової війни у 1914 році. З великою радістю зустрів він початок Української національно-визвольної революції. Очоливши в 1917 році полтавську "Просвіту", плідно працював на ниві національного відродження українського народу. За радянських часів Г. Коваленко змушений був обмежити коло своєї багатогранної діяльності, працюючи викладачем у Полтавській фельдшерсько-акушерській школі та займаючись літературною роботою. Проте хвиля більшовицького терору не обминула українського патріота. У серпні 1937 року енкаведисти безпідставно заарештували його і, не обтяжуючи себе навіть формальними доказами "вини", 15 грудня цього ж року розстріляли.

На шпальтах часопису "Рідний край" друкувалися художні твори Панаса Мирного, Лесі Українки, Олени Пчілки, І. Нечуя-Левицького, М. Філянського та ін. Друкувалися і програмні документи Української радикально-демократичної партії, членами якої були засновники журналу. Окремі номери "Рідного краю" були присвячені пам'яті І. Котляревського та Т. Шевченка. Навесні 1907 року у зв'язку із спадом революції і наступом реакції друкувати журнал у Полтаві стало неможливим і редакція змушена була перенести його видання до Києва. Спроба української інтелігенції започаткувати видання в Полтаві українськомовних газет "Рідна думка" та "Українське слово" не була реалізована через заборону місцевих органів царської влади.

Революційні події 1905-1907 років сприяли подальшому розвитку національної свідомості полтавців. Свідченням цього стали селянські сходи, на яких розглядалися найрізноманітніші питання, най-

перше аграрне, а також питання вживання української мови у школах, судах, місцевих владних структурах, можливості надання автономії Україні, організації влади на місцях тощо. Після їх обговорення приймалися відповідні резолюції і селянські "приговори" (накази), які надсилалися на адресу Державної Думи. Селяни Троїцького Золотоніського повіту у своєму наказі депутатам першої Державної Думи писали: "Повинна бути введена обов'язкова за рахунок держави шкільна освіта національною мовою". Демократична інтелігенція цього повіту провела цікаве соціологічне дослідження, під час якого було опитано 378 чоловік віком від 18 до 65 років. Серед них письменних виявилось 145, малописьменних – 108 і неписьменних – 125. З усіх опитаних за викладання у школах навчальних предметів українською мовою висловилося 324 чоловіки [4].

Вимоги автономії України лунали на сільських сходах, зібраннях української інтелігенції, нелегальних мітингах і демонстраціях, адже домогтися вільного розвитку української мови, освіти і культури можна було лише здобувши політичні права для українців. 2 грудня 1905 року газета "Хлібороб" опублікувала "приговор" сільського сходу Литвяків Вовчанської волості Лубенського повіту, який вони прийняли 16 листопада. Селяни в ньому вимагали, "щоб державою правила не чиновники, а виборні від народу люде, котрі добре знають наші потреби і те, як їм допомогти". Отже, ті потреби, що є тільки у нашого народу українського, треба, щоб рішали виборні з нашого народу..., щоб у школах вчили дітей на нашій українській мові" [5].

Вибори до українського парламенту (сейму) мали бути загальними, рівними, таємними і прямими. До них мали допускатися чоловіки і жінки, починаючи з двадцятирічного віку. Селяни вимагали також демократичних свобод, ліквідації станів, амністії політв'язнів, безкоштовної освіти, обмеження служби в армії двома роками та ін. [6].

13 листопада 1905 року жителі села Мачух Полтавського повіту під час масового мітингу також вимагали автономії України. У рішенні зборів було записано: "Закони для українського населення повинні прийматися тут же на місці його представниками в особливий місцевий установа (сеймі), представники до якого мають вибиратися в тому ж порядку, як і в Державну Думу. У школі, церкві, суді та інших установах має вживатися рідна українська мова" [7].

Питання майбутнього державного устрою Росії селяни Нехворощі на багатолюдних зібраннях обговорювали двічі: 7 і

27 листопада 1905 року. В обох випадках приймалися селянські "приговори". В числі інших вимог (скликання Установчих зборів, передача землі селянам безоплатно, амністія політв'язням, ліквідація смертної кари та ін.) ставилася і вимога "широкої автономії України" [8].

19 грудня 1905 року Полтавське повітове земство під час розгляду аграрного питання запросило на своє засідання більше 300 представників від сільських громад. Але поряд із земельним селян хвилювало також питання майбутнього України і організаційного згуртування селянства у боротьбі за свої права. Селянин з Диканьки Кухар пропонував негайно приступити до створення широкої мережі Селянських спілок. Тільки тоді, говорив він, коли селяни згуртуються, вони зможуть вимагати від царя, щоб Україні повернули ті права, "які вона мала, пристаючи колись до Московського царства". Кухар пропонував, щоб українці самі вибирали собі "начальника" – губернатора або гетьмана. "Тоді податки, які збираються в Україні, будуть і витрачатися в Україні". Пропозицію Кухаря підтримали і інші селянські делегати. Під їх тиском повітове земство змушене було прийняти рішення, в якому говорилося: "Україна, як особлива частка держави, що odrізняється од других часток з боку етнографічного, побутового та економічного, мусить бути самостійною у своїх місцевих ділах, автономною часткою цілої держави" [9].

Автономії України у складі демократичної Російської республіки вимагали 23 грудня 1905 року на півторатисячному мітингу жителі Костянтинограда і навколишніх сіл. За цей "приговор" присутні голосували одноставно [10]. Аналогічні рішення приймалися на селянських сходках у містечку Снітин Лубенського повіту, у селах і хуторах Нікольської волості Полтавського повіту, селі Попівці Костянтиноградського повіту та ін. Рух за автономію України і українізацію школи став справді всенародним, охопивши найвіддаленіші села і хутори Полтавщини. Збори селян хутора Семенці Полтавського повіту 20 листопада 1905 року ухвалили: "Всі школи повинні утримуватися державою. Викладати в них треба рідною українською мовою" [11]. Проте не завжди темний і заляканий люд, який десяти років жив в умовах царського деспотизму, підтримував прагнення української інтелігенції до введення навчання дітей рідною мовою в початкових, так званих, народних школах. Наприклад, у Кременчуцькому повіті місцеве земство скликало з цього питання делегатів від волостей. Вони настояли на тому, щоб на нараді головував обраний ними самими

чоловік із селян. Голова земської управи згодився на це.

На голову виборів селяни обрали впливового волосного писаря Краснокутського, який свого часу відбував військову службу в Києві і під впливом якогось "книгаря В. Степаненка" став свідомим українцем. Коли ж він поставив питання про запровадження української мови у школах повіту, селяни висловилися категорично проти, мотивуючи своє рішення так, що в такому разі їх діти, не знаючи російської мови, навіки зостануться мужиками. Коли ж вони засвоять "панську" мову, перед ними відкриється шлях "вибитися в люди": вивчитися на вчителів, попів, лікарів тощо.

Як не намагався Краснокутський переконати селян у тому, що українська мова не "мужицька", а мова рідної матері, з того нічого не вийшло. Збори прийняли резолюцію, в якій говорилося, що освіта має бути безкоштовною і що учні з народних шкіл без іспитів могли б вступати до гімназій. Про запровадження української мови у школах не йшлося. Селяни твердо стояли на своєму: лише знаючи "панську" мову, їх діти без перешкод зможуть вивчитися на "панів".

Євген Чикаленко у своїх спогадах наводить інший приклад нехтування рідною мовою селянами. Коли знайомий йому доктор М. Левицький дав своєму сторожеві в лікарні надруковане українською мовою Євангеліє, той, похитуючи сумно головою, сказав: "Господи! Вже й з Слова Божого сміються". [11-а].

Безглуздість заборони українського друкованого слова і навчання дітей у школах рідною мовою розуміли всі, крім явних російських шовіністів, навіть царські урядовці. Голова Полтавської губернської земської управи Федір Лизогуб був противником політичної автономії України, позаяк на той час це було неможливо здійснити, але завжди стояв за вільне функціонування української мови [12].

У липні 1906 року комісія з народної освіти Гадяцької земської управи після розгляду питання про забезпечення шкіл підручниками ухвалила: для кожної початкової школи з цією метою виділити по 30 карбованців, з них 20 карбованців – на придбання російської літератури і 10 карбованців – на придбання української. Серед обов'язкових для читання учнями творів українських письменників були Т. Шевченко, І. Котляревський, М. Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Л. Глібов, Г. Квітка-Основ'яненко і Є. Чикаленко. При цьому не слід забувати, що жодної школи з українською мовою навчання не лише в Гадяцькому повіті, але й у цілій Російській імперії, не існувало. Тому рішення Гадяцького земства було своєрід-

ним викликом великодержавній політиці російського самодержавства [13].

Прагнення українців до національного самовизначення було відкинуте царською владою, позаяк надання автономії Україні створювало б небажаний прецедент для інших поневолених Росією народів і спонукало б українців домагатися повної державної незалежності. Міністр внутрішніх справ Росії писав Миколі П.: "Слід сподіватися, що під впливом революційної пропаганди селяни цієї губернії [Полтавської – авт.] приймуть резолюцію про відокремлення України від Росії, що спирається на принцип автономії" [14].

У березні 1906 року виповнювалося 45 років від дня смерті Тараса Шевченка. Попри утиски і заборони царської влади громадськість Полтавщини намагалася вшанувати пам'ять свого національного Пророка, поетика Т. Шевченка був не просто поетом-бунтарем, він був символом України, її віковичного прагнення до свободи. 16 березня у майже суцільно зрусифікованому Кременчуці, де більшість населення становили євреї і росіяни, цю пам'ятну дату відзначали вперше. Ціни на вхідні квитки на вечір пам'яті Т. Шевченка його організатори встановили помірні з тим, щоб на нього прийшло якомога більше простого люду. З доповіддю про життєвий і творчий шлях поета виступили вчитель М.І. Павловський і Глаголев. Вірші Т. Шевченка декламували Наливайко, Наталченко, Щербак та ін. Самодіяльний хор співав шевченківський "Заповіт", "Причинну" та кантату М. Лисенка "Б'ють пороги" [15].

У Полтаві вечір пам'яті Т. Шевченка відбувся 19 березня 1906 року в міському театрі. Всі квитки на нього були продані заздалегідь. Бажаючих потрапити на вечір було так багато, що люди стояли в проходах, позаяк зала була заповнена вщент. На сцені театру організатори вечора поставили вбраний рушниками бюст Кобзаря, а навколо нього розмістився хор з більш як сотні юнаків і дівчат у барвистих національних вбраннях, яким керував відомий диригент і хормейстер Федір Попадич. Спеціально на урочистості до Полтави приїхав видатний український актор Марко Кропивницький.

Вечір пам'яті Т. Шевченка відкрив один з очільників Української громади міста Г. Коваленко. Виступ хору почався із "Жалібного маршу", потім були виконані кантата "Б'ють пороги", пісні "Туман хвилями лягає", уривки з "Івана Підкови" та інші пісні на слова Кобзаря, які закінчувалися бурхливими оплесками присутніх. Особливе захоплення у публіки викликали солісти В. Соколовський та П. Островська. Марко Кропивницький декламував шевченківські поезії "Чер-

нець", "Думи мої", читав уривки з п'єси "Невольник". В антрактах демонструвалися діапозитиви ("живі картинки") з творів В. Киревського та М'ясоєдова на шевченківську тематику. На закінчення вечора глядачі двічі стоячи прослухали шевченківський "Заповіт" [16].

За продані на вечір квитки організатори виручили 1216 карбованців. Частина з них пішла на організаційні витрати, а чистий прибуток у сумі 752 карбованці вирішили використати на придбання української літератури для народних читальниць та на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві [16].

У селі Прохорівці Золотоніського повіту селяни висловили бажання власним коштом збудувати двокласну українську школу і назвати її іменем Т. Шевченка, але "приговор" громади писав волосний писар, який, будучи ворогом українства, цієї вимоги до "приговору" не вписав. Оскільки дозвіл від влади було одержано на будівництво початкової школи з російською мовою навчання, селяни відмовилися фінансувати її будівництво [17].

Урочисто відзначили полтавці і 137-му річницю від дня народження основоположника нової української літератури Івана Котляревського. Після покладання вінків до його пам'ятника 8 вересня 1906 року вони зібралися в міському театрі, зала якого була прикрашена рушниками, портретами українських гетьманів і письменників. На сцені поставили великий портрет І. Котляревського, а обіч нього – хор хлопчиків і дівчат під орудою Ф. Попадича. Як відзначала тогочасна преса, зала театру була заповнена вщент, особливо багато було вчителів, але не було представників влади. Глядачі побачили сцени з "Наталки Полтавки" та "Запорожця за Дунаєм" у виконанні місцевих акторів. Хор співав українські народні пісні в обробці М. Лисенка, а кобзар із Великих Сорочинців Михайло Кравченко – народні думи. Бурхливими оплесками глядачі зустріли виступ відомого українського актора Миколу Садовського, який читав зі сцени вірші Т. Шевченка. Перед початком вечора і в антрактах продавали українську літературу, в тому числі видану в Галичині. Одержані під час проведення вечора кошти в сумі 700 карбованців були передані як спонсорська допомога школі імені І. Котляревського в Полтаві [18], проте викладати в ній українською мовою царська влада так і не дозволила, попри домагання української громадськості. Цю наругу над пам'яттю письменника гнівно засудив професор Харківського університету М. Сумцов у статті "Старая песня отклонения", яка була надрукована на шпальтах газети "Южный край".

Репресивні заходи, вжиті у квітні 1906 року по відношенню до учнів Полтавської духовної семінарії не припинили, проте, революційного бродіння у її стінах і прагнення семінаристів до національного самовизначення.

Восени 1906 року вони надіслали вітання київським студентам, які вимагали відкриття українознавчих кафедр в університетах. В ньому говорилося: "Український гурток полтавських семінаристів, твердо пам'ятаючи, що освіта, як і вся культура, може розвиватися поступово тільки в національних формах, щиро вітає перші заходи київського студентства у справі заснування українських кафедр у Київському університеті" [19].

21 листопада 1905 року вихованці Духовної семінарії влаштували літературно-музичний вечір, який став справжнім триумфом українського національного духу. Актова зала і сцена семінарії були вбрані в українському стилі. На стінах висіли портрети українських гетьманів і видатного полтавця Михайла Драгоманова. Крім обов'язкових церковних співів хор семінаристів під орудою Доценка виконував українські народні пісні та "Заповіт" Т. Шевченка [20].

У кінці 1906 року полтавський поліцеймейстер направив декілька службових записок на ім'я полтавського губернатора, в яких повідомляв про існування у духовній семінарії таємного гуртка під назвою "Український гурток полтавських семінаристів" (УГПС). На думку поліцеймейстера, гурток перебував під впливом ідеології Української соціалдемократичної робітничої партії. Члени гуртка видавали надрукований на гектографі журнал під назвою "Розсвіт" і нелегально поширювали його серед семінаристів та жителів міста. Поліцеймейстер доповідав, що "журнал досить об'ємний, в обкладинці рожевого кольору, на якій намальована малоросійська хата". Одночасно гуртківці розповсюджували серед жителів Полтави звернення з проханням надавати матеріальну допомогу на видання їх журналу. Звернення починалося словами "Громадяни!" і мало підпис "Комітет У.Г.П.С. 1906 року, студня 16" з відповідною печаткою гуртка.

Гуртківці також друкували на гектографі заборонені твори Т. Шевченка і крім семінарії поширювали їх серед вихованців Кадетського корпусу і дівочої гімназії. Начальник Київської охоранки повідомляв директора департаменту поліції у Петербурзі, що "тоді вже було видано повний "Кобзар" накладом 350 примірників, до якого ввійшли всі нецензуровані твори Шевченка".

Крім того, серед семінаристів поширювалися нелегальні брошури революційно-

го змісту. Серед них: "До боротьби. Пісні свободи" (Харківське видання) і "У.С.Д. Добра порада в лиху годину" (місце видання не вказувалося). Розслідувати діяльність гуртка поліцейські чини доручили інспектору семінарії, але її вихованці вже роз'їхалися на той час на Різдвяні канікули 1907 року. Про події в Полтавській духовній семінарії доповіли єпископу Полтавському і Переяславському Іоанну, а той у свою чергу – губернатору і начальнику губернського жандармського управління, який повідомив керівництво київської охоранки: "Згідно із зібраними даними журнал "Розсвіт"... видавали вихованці Полтавської духовної семінарії... Ініціаторами цього видання були семінаристи Сергій Бабаков і Пилип Капельгородський [насправді останнього на той час в семінарії вже не було – авт.], які ще навчаючись у Роменському духовному училищі в 1897 р., нелегально видавали рукописні брошури під назвою "Сьогодні"... Спроба агента внутрішнього спостереження добути ці брошури зроблена і, як тільки пощастить їх роздобути, вони будуть представлені" [21].

Знайти справжніх видавців журналу "Розсвіт" жандармам так і не вдалося, а тому в лютому 1907 року керівництво семінарії за погодженням з єпископом Іоанном попередило вихованців, що не потерпить нелегального видання у стінах цього навчального закладу, а причетних до нього семінаристів чекатиме сувора кара [22].

Незважаючи на погрози церковних ієрархів і переслідування царської охоранки, опозиційні настрої серед полтавських семінаристів продовжували існувати. 19 лютого 1908 року в Духовній семінарії мав відбутися вечір церковної музики, який викликав неоднозначне ставлення до його репертуару з боку вихованців. Адміністрація семінарії змушена була провести таємне голосування, яке виявило, що 293 семінаристи були противниками його влаштування, 151 – за і 51 вихованець не брав участі в голосуванні. Більшість семінаристів була проти влаштування вечора церковної музики тому, що не бажала включення до його програми "народного гімну" ("Боже, царя храни") [23].

Патріотичні і революційні настрої ширилися і серед учнів інших навчальних закладів Полтавщини. В Учительській семінарії, розташованій на Шведській моголі під Полтавою, учні почали ставити на своїй сцені п'єси українських драматургів, на вечорах співали українських пісень, як народних, так і в обробці М. Лисенка, видавали свій рукописний україномовний журнал, в якому друкували власні поетичні і прозові твори. Але в 1906 році з наказу оберпрокурора Святійшого Синоду в семінарії була проведена

прискіплива ревізія, в результаті якої директор і декілька викладачів були звільнені з роботи [24].

Перші паростки українського національного відродження, провідниками якого були політичні партії та національно свідомі інтелігенція, проникали і в середовище земських діячів. Так, Полтавське губернське земство підняло клопотання перед царським урядом про скасування Емського указу 1876 року, про видання двомовної губернської газети, намагалось оголосити конкурс на написання популярних книжок по сільському господарству для учнів початкових шкіл, до якого допускалися б і книжки написані українською мовою. Земство просило також, щоб українська мова, як окремий предмет, була запроваджена в усіх школах губернії. На пропозицію гласного губернського земства видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського було прийняте рішення доручити губернській земській управі розробити положення про премію імені Т. Шевченка, яка б присуджувалася за кращі наукові твори, написані українською мовою [25]. На його ж пропозицію Полтавське губернське земське зібрання підтримало клопотання повітових земств про спорудження першого в підросійській Україні пам'ятника Т. Шевченкові в Києві і звернулося 9 грудня 1904 року з цим поданням до Міністра внутрішніх справ Росії дозволити збирати пожертви з цією метою по всій території імперії [26].

Вперше питання про спорудження пам'ятника Т. Шевченкові порушило Золотоніське повітове земство ще у вересні 1904 року. Воно звернулось із цією пропозицією до всіх повітових земств Полтавщини і дістало їх схвалення. Ініціативу повітових земств підтримало і губернське земство, але позитивна відповідь від Міністра внутрішніх справ Росії була одержана лише в кінці 1905 року [27].

Комітет по спорудженню пам'ятника Т. Шевченкові очолив голова Полтавської губернської земської управи Федір Лизогуб. Народився він 1851 року в Седнівському родовому маєтку Лизогубів на Чернігівщині. Походив із старовинного українського козацького роду. Батько Ф. Лизогуба Андрій Іванович входив до числа найближчих друзів Т. Шевченка, а його брат Дмитро Іванович став революціонером-народовольцем і був страчений за вироком суду в Одесі.

Ф. Лизогуб одержав блискучу освіту і рано включився у громадське життя: обирався гласним Городнянського повітового і Чернігівського губернського земств. Протягом 1901-1915 років очолював Полтавську губернську земську управу, сприяв перетворенню міста на один із центрів

української культури, зокрема був у числі ініціаторів спорудження в Полтаві пам'ятника І. Котляревському, видання творів письменника, побудови в українському стилі за проектом В. Кричевського нового будинку губернського земства, відкриття історико-краєзнавчого музею. Матеріально підтримував художньо-промислову школу імені М. Гоголя в Миргороді. За політичними переконаннями належав до російської ліберальнобуржуазної партії октябристів.

Протягом 1915-1917 років Ф. Лизогуб був радником царського намісника на Кавказі. Після Лютневої революції очолював відділ іноземних підданих Міністерства закордонних справ Росії Тимчасового уряду. Рятуючись від червоного терору більшовиків, переїхав до Києва і працював консультантом у земських справах при Генеральному Секретарстві Української центральної Ради. Після гетьманського перевороту один час очолював Міністерство внутрішніх справ в уряді П. Скоропадського, а з 10 травня 1918 року став головою Ради Міністрів Української держави. Проводив помірковано-консервативну політику. Після проголошення П. Скоропадським Федеративного союзу з білогвардійською Росією, якого не схвалював, склав повноваження голови уряду і виїхав за кордон. Помер у Югославії в 1928 році.

Очолувавши Ф. Лизогубом комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку випустив агітаційний плакат з портретом поета і написом: "Тут приймаються жертви на пам'ятник Т.Г. Шевченкові в Києві". Повідомлення про початок збирання пожертв були надруковані в українській газеті "Рада", часописові "Рідний край", російській газеті "Новое время" та ін. Збір пожертв здійснювався не за підписними листами, як це робилося традиційно, а через продаж марок, вміщених у спеціальних квитанційних книжках вартістю від 5 копійок до одного карбованця кожна.

Ініціативу Полтавського губернського земства підтримали і взяли участь у збиранні коштів десятки українських патріотів з усієї Російської імперії, але їх було мало, позаяк було мало і національно свідомої української інтелігенції, яка могла б долучитися до цієї справи.

6 травня 1906 року земське зібрання Переяславського повіту на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові виділило 100 карбованців і звернулося з проханням до Міністерства освіти Російської імперії заснувати в місті земське училище (школу) імені Т. Шевченка, але замість неї Міністерство дозволило на кошти міста і земства відкрити російську юнацьку гімназію [28]. Миргородське повітове земс-

тво зобов'язалося протягом восьми років на спорудження пам'ятника Т.Шевченкові виділяти також по 100 карбованців.

Машиніст паровозного депо станції Бухеду Східно-Китайської залізниці Парфентій Бородин (він же керівник українського аматорського драматичного гуртка) обурювався, коли в 1908 році з газети "Рада" дізнався, що за 2,5 роки від часу оголошення збору пожертв на спорудження пам'ятника Т.Шевченкові було зібрано лише 405 крб. 90 копійок, при чому 300 карбованців зібрали службовці Полтавського губернського земства. Він писав (текст першоджерела збережено – авт.): "Великий сором став нам маленькій кучечці українців, закинутих волею судьби на чужу землю на Далекому Сході, що таке велике національне діло як будівництво пам'ятника батькові нашої Української літератури стояло так мертво, так недвижимо. Чураємось вірити, що "вмерла наша Україна", чураємось вірити, що вмерли прихильники її. Не може цього статися, якщо всякий буде знати про це велике діло, всяк прийде з охотою на допомогу, а через те і ми, прочитавши цю замітку, рішилися прохати Вас довірити нам збирати теж гроші. І якщо можна Вам пожитися на наш кружок, так тоді вишліть книжки з квитанціями на ім'я председателя кружка машиніста депо Бухеду Парфентія Бородина, а також і довірений на це діло лист" [29].

До справи збирання коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові долучилися Академія Мистецтв у Петербурзі, Софія Русова (вона зібрала 91 крб. 94 коп.), вчителі Михайло Редько з Яківців Полтавського повіту, Григорій Добровольський з Чигирини, Іван Силенко з Гуляй-Поля, видавець "Рідного краю" М. Дмитрієв, студент Дмитро Соловей та ін. Секретар Варшавської судової палати Афанасій Линчевський у листі до Полтавського земства писав: "Будучи глибоким почитателем великого українського поета, всей душой готов присоединиться к этому благородному начинанию и помочь ему в пределах своих сил" [30].

Однією з причин обмеженого надходження грошей була, недостатня поінформованість громадськості. Телеграфний механік з Кам'янця-Подільського Михайло Палій, який пожертвував 18 карбованців власних коштів, писав: "Чимало їздячи по Поділлі та суміжній Бессарабщині, я переконався, що справа збирання грошей на пам'ятник по малих городах та містечках, виключивши деякі одиниці, громадянству зовсім невідома". Тому він пропонував поширювати інформацію про збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові через телеграф і поштові контори, але на це потрібна бу-

ла згода органів царської влади, якої вони відмовлялися дати. Згадуваний вище А. Линчевський пропонував створити невеликі агітаційні загони із студентів-українців, які могли б доносити справу спорудження пам'ятника Т. Шевченкові широкому загалові української громадськості. Інші кореспонденти пропонували влаштовувати спектаклі на яких збирати пожертви на пам'ятник, але на ці заходи також потрібен дозвіл поліції.

Лікар Микола Туркевич із містечка Мошни Київської губернії писав: "Мало зібрано грошей через те, що інтелігенція у нас вся з поляків, до яких звертатися якось ніяково, а духовенство неохоче відкликається. Селяни зараз бідні на гроші, але дають з охотою" [31].

Другою і найголовнішою причиною недостатнього надходження коштів була протидія місцевих органів російського самодержавства. Досить згадати лише заборону відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка і, навіть, влаштовувати панахиду на його могилі. Степан Коркішко з Ростова-на-Дону скаржився, що місцевий градоначальник заборонив збирати пожертви, мотивуючи тим, що на це не було прямої вказівки від Міністерства внутрішніх справ Росії. Посилання українських патріотів на об'яви, вміщені в газетах "Рада" і "Рідний край", до уваги не бралися. На протидію поліції скаржилася більшість дописувачів у листах до Полтавського губернського земства.

Під впливом революційних подій 1905-1907 років вчителі Полтавщини для захисту своїх професійних інтересів зробили перші спроби до об'єднання. Поштовою до цього стало утворення "Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти", який існував напівлегально і у своїх програмних документах передбачав реорганізацію народної освіти на засадах свободи, демократизації і децентралізації; введення загального, обов'язкового і безкоштовного навчання; ліквідацію цензури і станових привілеїв; навчання на рідній мові в усіх типах шкіл та ін. Вивчення основ християнського віровчення мало бути приватною справою учнів.

Проголошені "Всеросійською спілкою вчителів і діячів народної освіти" принципи демократизації навчального процесу викликали широкий резонанс серед освітан і знайшли підтримку серед прогресивного учительства Полтавщини. У Полтаві членом Учительської спілки стала Катерина Федорівна Бем; у Лубенському повіті – Антін Волосянко, учитель церковно-приходської школи в селі Яблуневому, Ірина Чеберякова (хутір Сабадашів Яблунівської волості), Митрофан Гончаренко (село Чернівці Велико – Селицької волості), Микола Хало (село Денисів-

ка), Тетяна Марченко (село Золотохор Денисівської волості); в Пирятинському повіті – Олександр Чепурний, Ольга Чижевська, Олександр Ясинський та ін.

Багато вчителів Полтавщини брало активну участь у революційних подіях 1905-1907 років. Вчителька Єфросинія Захаржевська організувала антиурядовий мітинг у містечку Глинському Роменського повіту, а Антін Дручевський – на хуторі Климівка Денисівської волості. [32]. Учителька Малопопівської школи Новоаврамівської волості Хорольського повіту разом із своїм чоловіком Федором у 1905 році працювали в Остап'євському земському училищі і проводили антиурядову агітацію, за що зазнали переслідувань царської влади [33]. Гонінь зазнали також члени Учительської спілки вчителі Берлівців, Білошапки, Сергіївки, Березової Рудки, Повстина і Богданівки Пирятинського повіту.

Петро Козмополо в період революції вчителював у Єлизаветградському повіті і належав до бойової організації партії есерів. У 1907 році вони намагалися підірвати приміщення земської управи, але бомбу виявила поліція і частину бойовиків заарештувала. П. Козмополо зник і протягом жовтня 1907 – вересня 1908 років вчителював у Кулішівці Святилівської волості Кременчуцького повіту. Там він виступав проти обов'язкового вивчення Закону Божого у початкових школах і був звільнений з роботи як неблагонадійний. Знову довелося шукати нове місце роботи. Нарешті в кінці 1908 року йому вдалося влаштуватися вчителем у селі Богущково Золотоніського повіту. Проте він і там продовжував революційну діяльність. Серед односельців П. Козмополо користувався великим авторитетом і коли його почала переслідувати поліція, селяни хотіли зібрати сход і написати присуд, щоб його залишили вчителювати, але він відмовився, сказавши, що сам за себе здатний постояти. П. Козмополо поліція заарештувала в 1909, році і подальша його доля невідома [34].

Лохвицьке товариство взаємодопомоги вчителів було утворене в кінці XIX століття, але його статут Міністерство народної освіти Російської імперії затвердило лише 27 серпня 1900 року. Багато членів товариства стали організаторами Селянських спілок і членами Всеросійської учительської спілки. Згідно з агентурними даними поліції, в останній перебувало 14 учителів повіту. Серед них: Марія Гамалія – вчителька Пісківської початкової школи, Олександра Григоренко, Петро Ляшко і Любов Ковинська – вчителі Харківської земської школи, Олександр і Катерина Лисенки (земська школа села Гамалії), Федір Богаєвський і Петро Табу-

рянський (земська школа села Яцини) та ін. [35].

Після поразки революції 1905-1907 років частина з них зазнала переслідувань з боку царської влади. Зокрема, 9 листопада 1906 року проти вчителя Михайла Ночовного була порушена кримінальна справа за звинуваченням у революційній агітації серед селян Трубайців Хорольського повіту. В 1905 році Лохвицьке товариство взаємодопомоги вчителів очолював Володимир Олександрович Слюз, але за революційну діяльність наступного року його вислали на чотири роки до Архангельської губернії. Проте у жовтні 1908 року цей вирок було переглянуто Харківською судовою палатою і за участь у "безпорядках" 14 грудня 1905 року у Лохвиці, які закінчилися кривавою розправою над селянами, його засудили до каторжних робіт [36].

За звинуваченням у "приналежності до злочинної партії" (мова йшла про Всеросійську учительську спілку – авт.) із Золотоніської юнацької гімназії були звільнені вчителі Батнер, Яцунова і Богаєвський [37].

Незважаючи на те, що "Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти" існувала формально легально і проводила свої з'їзди (останній, 4-ий відбувся протягом 18-24 червня 1907 року), робота яких висвітлювалася в пресі, царською владою вона розглядалася як антиурядова. Таємним циркуляром від 13 лютого 1907 року полтавський губернатор зобов'язав поліцмейстерів і повітових справників рішуче боротися з "незаконною діяльністю нелегальної організації, яка присвоїла собі назву "Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти". Поліцейські чини зобов'язувалися встановити "напряженное наблюдение" за всіма особами, причетними до народної освіти, стежити за поїздками вчителів і про всіх підозрюваних у зв'язках з Учительською спілкою, повідомляти начальника губерньського жандармського управління [38].

19 вересня 1908 року полтавський губернатор черговим таємним циркуляром наказав поліцмейстерам і повітовим справникам "негайно надати списки тих осіб із середовища нинішнього учительського персоналу, які помічені або запідозрені поліцією в участі в таємних організаціях нелегальної "Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти" [39].

Найбільше занепокоєння губернатора викликала та обставина, що члени Учительської спілки можуть потрапити під контроль УСДРП, позаяк у програмі цієї партії "особливе місце займає питання національне" [40].

Побоювання влади були небезпідставними, зважаючи на те, що серед учителів виникла думка створити самостійну Всеукраїнську професійну учительську організацію, основним завданням якої мала стати українізація освіти, у першу чергу початкової. Проте в період революційного піднесення 1905 року більшість національно свідомих учителів-українців була зайнята політичною роботою. Реалізуватися вона почала лише на початку 1906 року, коли вчителі-українці разом з активістами громадського руху Київщини виробили Статут Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. Протягом першої половини цього року освітяни Київщини згуртувалися в Товариство вчителів-українців, яке з часом мало перетворитися на Всеукраїнське. Влітку 1906 року товариство влаштувало курси з українознавства для вчителів губернії. На початку 1907 року виникла і українська Спілка вчителів Катеринославської губернії, але з настанням політичної реакції в Росії обидві учительські громадські організації через репресії припинили своє існування.

Третя і найбільш успішна спроба об'єднання українських вчителів була зроблена в лютому 1907 року в Полтаві. Вперше питання про їх об'єднання у професійну громадську організацію постало 10 вересня 1906 року на зібранні Товариства допомоги вчителям губернії. Зібрання вирішило виробити статут організації і приступити до видання українських підручників для народних шкіл. З цією метою була створена комісія у складі 10 осіб, до якої ввійшли Микола Гавриленко, Михайло Фісун, священник Андрій Герашенко, Стороженко та ін. [41].

Ідея самоорганізації учительства краю дістала підтримку серед колег, які працювали в сільських школах і вже у квітні 1907 року відбулися установчі збори вчителів-українців Полтавського повіту, на яких був присутній і представник від учительства Катеринославської губернії. В ході тривалих дискусій освітяни виробили проект свого губернського статуту, який з часом мав стати Всеукраїнським, і обрали тимчасову раду, яка протягом літа налагодила контакти з учителями інших повітів. На скликаній у жовтні 1907 року учительській конференції уже були присутні представники з п'яти повітів губернії та один від учителів-українців Полтави. Конференція затвердила Статут Учительської спілки та обрала правління (раду) і зобов'язала його працювати над залученням до спілки вчителів решти повітів Полтавщини.

Наступна губернська учительська конференція відбулася у березні 1908 року. На цей час спілка вже охоплювала вчите-

лів дев'яти повітів губернії. Її представники зв'язалися з Учительською семінарією і залучили її громаду до роботи з розбудови професійної учительської організації. Зроблений був і перший крок до перетворення Учительської спілки Полтавщини на Всеукраїнську: її правління [рада] встановила зв'язок з учителями-українцями Харківської губернії [42].

Завдяки вчителям-патріотам в Учительській семінарії, розташованій на Шведській могилі поблизу Полтави, виникла Українська громада. Її організатори поставили перед адміністрацією вимогу, щоб із 1908-1909 навчального року в семінарії почали вивчати українську мову, літературу та історію України [43].

Одночасно з Учительською спілкою вчителі-патріоти Полтавщини заснували і видавництво "Український учитель". Його керівником був учитель із села Яківці Полтавського повіту Михайло Редько, якого за революційну діяльність заарештовували в 1906 році, а членами видавничого колективу присяжний повірений Микола Дмитрієв та вчителі Григорій Шерстюк і Григорій Ясинський. Як стверджував полтавський поліцмейстер, всі вони належали до української революційної організації.

Згідно зі статутними вимогами видавництва "Український учитель" мало пропагувати українську національну школу шляхом агітації серед учителів і батьків; видавати педагогічні і дитячі книжки, журнали і підручники українською мовою; об'єднувати навколо видавництва вчителів-українців і прибічників української школи, які б очолили боротьбу за створення демократичної національної освіти; допомагати батькам і школі у вихованні молодого покоління українських патріотів [44].

Про намір вчителів-українців створити свою національну спілку розповіла громадськості Софія Русова на шпальтах журналу "Русская школа" у статті "О национальной украинской школе прежде и теперь".

Видавництво "Український учитель" оголосило конкурс на кращу історію української літератури. Кошти на винагороду надав М. Дмитрієв. Він прагнув, щоб була створена така історія українського красного письменства, в якій би "показано було національну основу й прикмети письменства, а також і впливи на його від сусідніх письменств" [45].

Полтавське видавництво "Український учитель" проіснувало лише близько року, але за цей короткий час встигло видати у типографії Шиндлера 12 книжок українською мовою [з них одна була конфіскована], у тому числі три підручники, шість книжок для дітей і три популярні видан-

ня для масового читача. Серед друкованої продукції були "Коротка українська граматики для школи" Г. Шерстюка, "Про небо. Популярна астрономія", "Діткам, Казки і вірші" С. Черкасенка, Казки братів Грімм у перекладі на українську мову, "Як народилася пісня", "Убогий жид", "Про Сивенького" та ін. [46].

Полтавське видавництво "Український учитель" було першим в Україні спеціалізованим видавництвом дитячої і навчальної літератури. Протягом короткого часу свого існування воно встигло зробити більше для популяризації української національної школи, ніж будь-які інші аналогічні українські громадські організації. 2 січня 1909 року губернатор наказав полтавському поліцмейстеру надіслати йому копію статуту видавництва "Український учитель". Позаяк такого не виявилося, за розпорядженням губернатора видавництво було закрито. Г. Шерстюк змушений був виїхати до Юзівки на Донбасі, а Г. Ясинський і М. Дмитрієв – до Києва.

Попри тиск влади в Полтаві з'явилися і інші шкільні підручники написані українською мовою. Зокрема, Г.Коваленко видав для народних шкіл посібник "Оповідання з історії українського народу" та брошури "Про народні права" і "Як ми боролися од холери". В період столипінської політичної реакції на Полтавщині продовжували нелегально поширюватися українські газети і журнали, які видавалися в Галичині і на Буковині ["Діло", "Громадський голос", "Промінь", "Буковина" та ін.] і навіть ті, що виходили в Америці ("Свобода" і "Канадський фермер"). Значна культурно-освітня робота була проведена українською інтелігенцією під час відзначення 45-річчя від дня смерті Т. Шевченка та на честь І. Котляревського.

Проте вимоги української громадськості запровадити навчання дітей рідною мовою, хоч би в початковій школі, суперечили великодержавній політиці російського самодержавства, яка особливо посилилася після поразки революції 1905-1907 років. Шовіністична більшість третьої Державної Думи Росії провалила запропонований кількома десятками депутатів з України законопроект про запровадження навчання українською мовою у початковій школі. Так само була відхилена і пропозиція депутата Думи професора історії Київського університету Івана Луцицького запровадити в Україні судочинство українською мовою.

У березні 1906 року царський уряд видав "Закон про товариства та спілки", відповідності до якого українська інтелігенція за прикладом Галичини почала створювати легальні неурядові просвіт-

ницькі організації – "Просвіти", які стали центрами національного життя українців. Завдяки діяльності "Просвіт" відроджувалася пам'ять нації, пробуджувалася національна свідомість українського народу.

Однією з перших виникла "Просвіта" в Києві. Її організатором і головою став відомий український письменник і мовознавець Борис Грінченко. Протягом 1906-1908 років у видавництві київської "Просвіти" побачило світ понад 25 популярних книг для народного читання, частина з яких поширювалася вчителями та активістами громадського руху і на Полтавщині.

Спроба ж української інтелігенції Полтавщини створити товариства "Просвіти" в губернії виявилася марною. Полтавське губернське "присутствіє" 21 червня 1906 року відмовило в реєстрації статуту міської "Просвіти". Мотивація була аж надто дивною: "Маючи на увазі, що ті заходи, якими товариство хоче впливати на народ, вважаються в нинішні неспокійні часи дуже небезпечними, які можуть викликати неприємності, а ще до того ж Малоросія складає з себе частину однієї Великої Російської держави і про розбудження національної і політичної свідомості малоросійського народу в цей час не може бути й мови, ... відкриття товариства "Просвіта" загрожувало б громадському спокою, постановили не реєструвати товариство "Просвіта" [47].

У реєстрації товариства "Просвіта" було відмовлено і в Лубнах. Ініціатори створення організації звернулися із скаргою до сенату в Петербурзі, але він залишив у силі рішення полтавських властей. Українській інтелігенції Лубен все-таки вдалося обійти заборону царської влади і вона влітку 1906 року на зразок київської "Просвіти" заснувала українське товариство під назвою "Драгоманівського" в пам'ять свого славного земляка Михайла Драгоманова [48].

Незважаючи на утиски з боку російського самодержавства, представники української інтелігенції не полишали спроб заснувати легальне просвітницьке товариство, на цей раз під назвою драматичного гуртка або Українського клубу. Перша спроба створення Українського клубу була зроблена в Зінькові на початку 1906 року, але вона наштотувалася на лютий опір з боку царських урядовців. 21 червня 1906 року Полтавське губернське "присутствіє" відмовило в його реєстрації на тій підставі, що Український клуб хоче будити "національну самосвідомість українців Зінькова", а тому "будь-яка агітація взагалі за теперішнього тривожного часу загрожувала б громадському спокою" [49].

Ідея заснування Українського клубу в Полтаві виникла у квітні 1910 року. Ініціатором його створення виступила Українська громада міста, яку очолював Павло Чижевський, а також Г. Коваленко, Л. Падалка, П. Мирний, К. Шаревський та ін.

Павло Чижевський народився 1860 року в селі Ціпках Гадяцького повіту, Військову освіту здобув у Полтавському кадетському корпусі, згодом продовжив навчання у Миколаївській інженерній школі, по закінченні якої одержав військове звання підпоручика. Проте послужити "царю і отечеству" довелося лише один рік. Позаяк військова служба П. Чижевського не влаштувала, він перебрався до Швейцарії, де вступив до Женевського університету. Там же він познайомився з М. Драгомановим і Ф. Вовком, які відіграли вирішальну роль у формуванні його світоглядних позицій. Одержавши звання доктора фізичних наук у Женевському університеті, Павло Чижевський продовжив навчання у Київському університеті і став магістром хімічних наук. Проте блискуча кар'єра вченого не склалася. За участь у студентських заворушеннях у 1884 році в Києві хлопця було заарештовано і відправлено на три роки на заслання до Тобольської губернії. Після відбуття покарання П. Чижевський влаштовується на роботу секретарем Олександрівської земської управи Катеринославської губернії, водночас не полишає громадської роботи. За демократичні переконання зазнавав переслідування з боку царської охоранки. У 1905 році чорносотенні розграбували його помешкання, а генерал-губернатор звільнив з посади. Втративши засоби до існування, П. Чижевський переїхав до Полтави.

Від української радикально-демократичної партії, яка блокувалася з російською партією кадетів, П. Чижевського було обрано депутатом першої Державної Думи, вступивши до Українського парламентського клубу, він послідовно відстоював ідею автономії України і право українського народу на національне самовизначення. Після розпуску Думи і нетривалого перебування в Петербурзі повертається до Полтави, де з 1912 року очолює Товариство взаємного кредиту, водночас продовжує відігравати активну роль у громадському житті краю, представляючи Товариство українських поступовців на Полтавщині. Водночас займається підприємницькою діяльністю будує в Гадячі цегельний завод, вклавши у цей проект близько 10 тисяч карбованців.

Після повалення самодержавства в Росії П. Чижевського, як уже відомого на той час українського патріота і громадського діяча, було обрано до Української

Центральної Ради, а після втечі більшовиків у березні 1918 року призначено губернським комісаром Полтавщини. Гетьманського перевороту він не схвалив, увійшов до складу опозиційної Національної Ради, а після повалення Гетьманату Директорією УНР був знову призначений губернським комісаром Полтавщини. Коли ж більшовики вдруге повернулися в Україну, перебрався до Києва і очолив одну з торгово-фінансових місій УНР до країн Європи, став засновником Українського клубу в Женеві в 1919 році. Його метою була пропаганда ідеї Української державності серед світової спільноти. У 1922 році П. Чижевського призначили Міністром фінансів еміграційного уряду УНР і на цій посаді він дуже зважено підходив до видатків з державної скарбниці. Наприкінці 1924 року він тяжко захворів і наступного року помер у Женеві. Там і похований [50].

Зважаючи на пануючий в Росії режим столипінської реакції головою Українського клубу було обрано не надто ревного українофіла, але відомого полтавського адвоката, одного з лідерів партії конституційних демократів і просто порядну людину Євгена Сіяльського.

Відкриття Українського клубу відбулося 9 листопада 1913 року напередодні 75-х роковин від дня смерті І. Котляревського. У числі запрошених гостей були видатний український вчений-історик і громадський діяч – М. Грушевський, редактор часопису "Рада" А. Ніковський, ідеолог українського націоналізму адвокат М. Міхновський та ін. Український клуб об'єднував декілька десятків представників української інтелігенції міста. Як вважає історик-красзнавець Т. Пустовіт, кількість членів клубу у найкращі часи його існування не перевищувала 120 осіб [51].

Приміщення клубу використовувалося для проведення різного роду зібрань, нарад, репетицій та інших публічних заходів, спрямованих на пропаганду української культури. Щоб залучити до клубу пересічного полтавського обивателя і водночас поліпшити свої фінансові справи, правління клубу домоглося дозволу на проведення в його приміщенні азартних ігор та гри в більярд. Зібрані кошти витрачалися головним чином для поповнення клубної книгозбірні творами українських авторів. На початку 1918 року книгозбірня нараховувала більше двох тисяч томів. Зважаючи на постійні утиски з боку місцевих органів царської влади і необхідність приховувати свою діяльність заходами сумнівних розваг, Український клуб аж до повалення російського самодержавства не міг стати центром українського культурного життя в Полтаві.

Незважаючи на постійні переслідування "іногородців", як офіційно стали називати з подачі П. Столипіна всі неросійські народи імперії, режим столипінської реакції не зміг до кінця задушити перших проявів українського національного життя, прагнення народу до свободи і самовизначення. 6 грудня 1913 року на загальних зборах Лохвицького Товариства взаємодопомоги вчителів одноставно була прийнята резолюція з вимогою навчання в народних школах виключно українською мовою. 4 лютого 1913 року полтавський губернатор Богговут доповідав Міністру внутрішніх справ Росії, що "український рух, в основу якого покладена ідея створення автономії України..., набуває в останній час широких розмірів". Новий поштовх у розвитку українського національного руху значною мірою був спричинений діяльністю утвореного в 1908 році Товариства Українських поступовців (ТУП), яке стало координуючим центром українських політичних партій і громадських організацій.

Справжнім осередком українського духу стало містечко Старі Санжари поблизу Полтави. На початку ХХ століття в ньому налічувалося більше 10 тисяч жителів. У містечку склався гурток українських патріотів (за поліцейською термінологією – "українофільська банда"), до складу якого входили учитель Микола Ільяшевич, священник Андрій Геращенко, кооператор Яків Стенька, фельдшер Макаренко, волосний писар Рибась та ін.

М. Ільяшевич у 1901 році закінчив Полтавську Духовну семінарію, а з наступного року почав працювати вчителем у вищій початковій школі Старих Санжар. Перебуваючи під впливом ідеології РУП, він займався національно-просвітницькою діяльністю і користувався великим авторитетом серед односельців. Під час революційних подій 1905 року М. Ільяшевич брав участь у нелегальних зібраннях, на яких виступав із запальними антиурядовими промовами, але не допустив бунту розлючених селян, які в 1906 році побили околоточного наглядача Чернявського і хотіли розгромити приміщення волосної управи.

А. Геращенко до 1906 року пастирські обов'язки виконував у приміському селі Мачухах. Його щирі проповіді користувалися неабияким успіхом у селян, які обрали його головою місцевого сільськогосподарського товариства. У одному з доносів поліцейських шпигів повідомлялося, що 13 листопада 1905 року на одному із засідань цього товариства А. Геращенко виступав проти війни з Японією, за автономію України, знайомив присутніх з програмними засадами Української соціал-демократичної робітничої партії. У

зв'язку з доносом проводилося поліцейське розслідування, яке невдовзі було припинене за браком доказів [52]. З цього можна лише здогадуватися, що селяни не видали поліції свого пастиря.

Разом із Я. Стенькою А. Геращенко був одним із організаторів кооперативних товариств у Полтавському повіті. Священик активно займався громадською роботою: брав участь у несанкціонованих селянських зібраннях, на яких закликав протидіяти владі і домагатися автономії України, поширював нелегальну літературу і просив батьків та матерів не посилати своїх синів на війну з Японією.

Після поразки революції 1905-1907 років і переїзду до Старих Санжар А. Геращенко не відмовився від своїх переконань, не залишив, за словами полтавського повітового справника "утопічної ідеї" домогтися автономії України у складі демократичної Російської держави. Поряд з виконанням пастирських обов'язків А. Геращенко працював учителем у місцевій церковноприходській школі. Уроки він проводив українською мовою: в такий спосіб "намагаючись створити типово українську школу". Проповіді в церкві також говорив українською мовою, що розглядалося владою як крамола.

Царська влада ставила йому у вину ще й те, що на урочистих літургіях у церкві він ніколи не виголошував молитви за царя та його родину. На зауваження благочинного Павла Базилевського з цього приводу він відповів: "це не є важливим і про це не варто говорити". Виступаючи на з'їздах діячів кредитних товариств, А. Геращенко разом з Я. Стенькою закликав присутніх домогтися видання "для нас, українців, органу не на державній, а на українській мові, мові рідної матері" [53].

В 1911 році за доносом полтавського повітового справника Згури полтавський архієрей розпорядився провести "Формальне дізнання" про діяльність А. Геращенка, але його проводив отець Скрипка – великий приятель пастиря, "такий же українофіл", тому розслідування залишилося поки що без наслідків, але старосанжарський священник продовжував залишатися під підозрою царської влади.

Яків Стенька народився 1883 року в Старих Санжарах в родині заможного українського козака. По закінченню місцевої початкової школи батьки віддали його до волосної управи учнем писаря, але до канцелярської роботи у здібного юнака не лежала душа. Деякий час Я. Стенька працював бібліотекарем у Товаристві тверезості, а згодом писарем у волосному суді.

В 1907 році Я. Стенька вступив до Церковного братства і почав віддавати всі сили національно-культурній роботі на

ниві просвітництва. Через братство він намагався здійснити українізацію місцевої церковно-приходської школи настільки це було можливо в умовах царського самодержавства – заснував у Старих Санжарах український національний хор і музично-драматичний гурток. Під виглядом бесід і вечорів на морально-релігійні теми влаштував українські національні свята, залучаючи до них десятки селян. Захопившись популярними на той час ідеями кооперативного соціалізму, влаштував у своєму селі сільськогосподарське, кредитнопозичкове і споживче товариство. Громадська активність Я. Стеньки завоювала йому любов і повагу односельців: люди обрали його волосним старшиною, згодом – головою волосного суду і гласним Полтавського повітового земства.

Культурно-просвітницька і громадська діяльність українських патріотів М. Ільєшевича, А. Геращенка і Я. Стеньки була більмом на оці для російського самодержавства. Протягом 1910-1912 років Полтавський повітовий справник Згура регулярно писав рапорти на ім'я губернатора і архієрея з проханням позбавити їх роботи, а отже, і засобів до існування, та вислати в одну з віддалених великоросійських губерній. Нарешті йому вдалося домогтися свого. М. Ільєшевича було переведено на роботу до Решетилівки, але зв'язку із Старими Санжарами він не поривав. А. Геращенко на вимогу Полтавської духовної консисторії змусили вийти із складу керівних органів кооперативних товариств, мотивуючи тим, що робота в них начебто іде в розріз з його пастирськими обов'язками. Священником до Старих Санжар прислали з Кобеляк відомого чорносотенця і україножера Сокологорського. Наказом полтавського губернатора старосанжарського волосного старшину, який був під впливом "українофільської групи", звільнили з посади. На початку Української революції 1917-1920 років А. Геращенко залишив сан священника і повністю віддався кооперативній роботі: очолив Полтавське губернське відділення "Союзбанку", став гласним повітового і губернського земств, членом багатьох благодійних організацій. Його єдиний син загинув у боротьбі з більшовиками під Крутами в 1918 році. 1920 року А. Геращенко очолив у Полтаві протибільшовицький повстанський комітет, був заарештований чекістами і разом з іншими учасниками підпілля розстріляний у Харкові на Холодній горі на початку 1921 року.

Я. Стеньку влітку 1910 року запросили на роботу інструктором з організації кооперативних товариств у Полтавському повіті. Таким чином, він одержав можли-

вість проводити патріотичну і просвітницьку роботу на теренах всього повіту. Напередодні першої світової війни Я. Стенька зініціював у Старих Санжарах під виглядом кооперативного будинку будівництво Народного дому. Своєю ідеєю він захопив і селян: значна частина будівельних матеріалів була зібрана і перевезена ними безоплатно. Обмазували Народний дім також толокою. На його подвір'ї місцева молодь заклала фруктовий сад, а в селі влаштувала пожежну дружину. Відкрили Народний дім в урочистій обстановці влітку 1914 року. Зважаючи на заборону в офіційному вжитку української мови, над його дверима напис було зроблено російською: "Кооперативный дом – наша гордость. Кто его уважает, тот должен снимать шапку и не курить". З ініціативи Я. Стеньки в Старих Санжарах була відкрита і вища початкова школа.

Після Лютневої революції 1917 року в Росії Я. Стеньку було обрано головою управи Полтавського повітового земства та головою повітової Селянської спілки, а згодом – товаришем Міністра хліборобства Генерального Секретаріату Центральної Ради. Гетьманського перевороту він не сприйняв, відійшов від політичної діяльності і працював у Полтавській спілці споживчих товариств. У листопаді 1919 року Я. Стеньку заарештували денікінці і вивезли з собою до Ростова, де він перебував до приходу туди Червоної армії. Повертаючись додому в Полтаву, Я. Стенька захворів на тиф і помер у Харкові 22 лютого 1920 року.

Незважаючи на репресії з боку царизму, українське життя в Старих Санжарах тривало. Все той же повітовий справник Згура змушений був визнати в 1913 році, що "українофільська партія в Старих Санжарах надзвичайно сильна, панує у волосному правлінні і в кооперативах" [54].

Гоніння на будь-які прояви українського національного життя особливо посилилися напередодні Першої світової війни. Ще більше активізувалися при підтримці влади російські шовіністичні організації Союз Михаїла Архангела, Союз руського народу та ін. 10 січня 1914 року збори членів Клубу російських націоналістів у Києві звернулися з листом до Міністра внутрішніх справ Росії, в якому вказували на загрозу "мазепинства" для російського самодержавства. Шовіністи писали: "На території Південної Росії ведеться шалена пропаганда ідеї українського сепаратизму. Численні агітатори, як закордонні, так і тутешні, всіма способами і з великою настирливістю доводять, що малороси – це цілком особливий народ, який мусить мати самостійне існу-

вання, як культурно-національне, так і політичне. Плани мазепинців полягають у тому, щоб відірвати від Росії всю Малоросію до Волги та Кавказу і включити її до складу Австро-Угорщини на федеративних засадах в якості Автономної одиниці". Російські шовіністи бідкалися, що "мазепинці" не зустрічають належної відсічі від російського уряду, а тому закликали його поліцейськими методами знищити прагнення українського народу до національного самовизначення [55]. Копія цього звернення була розіслана російським губернаторам в Україні, а ті у свою чергу – всім полицмейстерам і повітовим справникам з наказом вжити відповідних заходів по виявленню "мазепинців" і "мазепинського руху".

11 квітня 1914 року попечитель Київського навчального округу направив полтавському губернаторові листа, в якому вказував, що в приміщеннях початкових училищ проводяться читання і курси для селян з метою підвищення їх агрономічних знань і надання практичної допомоги у раціональному веденні сільського господарства. Проте керівники курсів "бесіди часто проводять на малоросійському нарідччі, а після бесід роздають брошури, надруковані на цьому нарідччі". Керівники агрономічних гуртків також дозволяють собі "засуджувати прийняте в училищах навчання на російській мові". Крамолу попечитель вбачав і у виданій у 1910 році в Петербурзі брошурі Є. Чикаленка "Розмова про сільське господарство", де на сторінці 38 автор писав: "На жаль, наука по школах у нас поставлена не так, як треба. Всесвітні вчені-педагоги, як заграничні, так і наші, довели давно, що у школі повинні вчити тою мовою, якою дитина говорить вдома, бо тільки тоді наука йде успішно". Отже, сама постановка питання про навчання в школах українською мовою вважалася якщо не злочинною, то дуже підозрілою з точки зору російського самодержавства.

Тому директор народних училищ Київського навчального округу П. Нікольський пропонував "ввести обмеження на право влаштовувати сільськогосподарські бесіди і курси у приміщеннях початкових шкіл". Проводити їх дозволялося лише за умови, що вони будуть вестися російською мовою. Конспекти бесід на курсах для селян мали проходити попередню цензуру в інспекторів народних училищ. Роздача брошур на сільськогосподарську тематику в приміщеннях училищ дозволялася лише після їх цензурування також інспекторами [56].

Під підозру царської влади потрапило і засноване в 1892 році Хорольське сільськогосподарське товариство, яке очолював М. Устимович. Секретарем товариства

працював відомий агроном Петро Радченко. З дозволу влади товариство видавало "Український календар" і "Хліборобський поради́ник", які користувалися великою популярністю серед селян. За роки своєї діяльності товариство зби́рало значну довідкову бібліотеку, якою опікувався помічник М. Устимовича відставний підполковник російської армії і український патріот Олександр Вишемирський. У березні 1918 року під час втечі з України його після жорстоких тортур розстріляли більшовики і поглумилися над тілом. Труп О. Вишемирського українські вояки виявили на паперті хорольського собору. Червоноармійці випотрошили з нього нутроці і напхали сіном, наче опудало. У праву щоку мерця був пришпилений клапоть паперу із зображенням архістратига Михайла і написом: "Українці мусять єднатися як українці для захисту прав українського народу. Михайло Грушевський у перший рік свободи України" [57].

10 травня 1910 року в листі до М. Устимовича полтавський губернатор вказував "на вкрай небажані статті, які вміщені в "Хліборобському поради́нику". Небезпеку для Російської імперії губернатор вбачав у тому, що одна із статей мала підпис "Гр. Гетьманець" [58].

На початку 1914 року Лубенське повітове земство видало ювілейну брошуру під назвою "Наше земство і 50 лет его работы", яку збиралося безкоштовно розповсюдити серед учнів земських шкіл. Проте директор Лубенської гімназії Яскевич встиг написати доноса на ім'я попечителя Київського навчального округу, з якого звинувачував авторів брошури в тому, що вони критикують царський уряд, який своїм втручанням зв'язує руки земствам у їх практичній діяльності. У зв'язку з цим доносом попечитель у листі до полтавського губернатора від 2 травня 1914 року просив не допустити роздачі по школах названої брошури "у зв'язку із шкідливим її спрямуванням". Крамолу чиновник від освіти вбачав у тому, що слово "земство" було написано в брошурі з великої літери, а "уряд" і "урядова влада" – з малої. [59].

Під підозрою царської влади опинилися і інші видання, які пропагували серед селянства передові досягнення агрономічної науки і методи раціонального ведення сільського господарства. Всевидяще око царської цензури виявило, що Полтавське губернське земство за рекомендацією відомого агронома Юрія Соколовського з метою пропаганди "корисних знань" роздало для розповсюдження серед селян земським агрономам сільськогосподарську літературу, серед якої були журнали "Хуторянин", "Хлібороб", брошура

Є. Чикаленка "Розмова про сільське господарство" та ін. За наказом полтавського губернатора ці видання були вилучені з обігу поліцією, а над особами, причетними до їх розповсюдження, встановлений таємний нагляд. Під заборону потрапила і брошура В. Василенка "Вжитки селянські на Полтавщині", позаяк була написана на "малоросійському нарідччі" і в ній критикувався царський уряд [60].

У Переяславському повіті об'єктом прискіпливої уваги з боку царських властей стала 33-річна поміщиця Анастасія Семиградова. Вона мала 1693 десятини орної землі, яку здавала в оренду купцеві Самуїлу Берштейну, і отримані гроші витратила на благодійну діяльність. У своєму маєтку А. Семиградова влаштувала чотирикласне вище початкове училище, утримання якого обходилося їй у 40 тисяч карбованців на рік, а також ткацьку майстерню з виробництва старовинних українських килимів, в якій безкоштовно навчалася близько 30 сільських дівчат. На початку 1914 року А. Семиградова звернулася до губернської влади з клопотанням відкрити в селі Скопцях дитячий садок, вечірню і недільну школи з ліквідації неписьменності серед дорослих та народну бібліотечку. Такі безкорисні наміри поміщиці викликали у влади неабияку підозру. А. Семиградову звинуватили в тому, що вона "симпатизує жидам". Почалася поліцейська перевірка на її благонадійність, під час якої переяславський справник встановив, що більшість селян у повіті є неграмотними і прийшов до дивного висновку, що "для такого населення бібліотека не потрібна, вона скоріше принесе шкоду, ніж користь". За відсутності у Скопцях чинів поліції книжковий фонд бібліотеки буде важко контролювати, щоб до неї не потрапили видання "злочинного характеру". Тому повітовий справник вирішив, що для села цілком досить уже існуючої школи [61].

ЛІТЕРАТУРА

1. Турченко Федір. Микола Міхновський: Життя і слово, - К., 2006. - С. 156-158.
2. Рідний край (Полтава), № 37. - С. 12.
3. Семенко Світлана. "Український Цицерон" (штрихи до портрету М.А. Дмитрієва). - Слов'янський збірник. Вип. 5. - Полтава, 2006. - С. 225-228.
4. Історія Української РСР. У 8 томах 10 книгах, т. 4, - К., 1978. - С. 170.
5. ДАПО, ф. П-7, оп. 1, спр. 2, арк. 47-48.
6. Там само, арк. 48.
7. Там само, спр. 10, арк. 22.
8. Там само спр. 2, арк. 82.
9. Рідний край (Полтава), № 1. - С. 17.
10. ДАПО, ф. П-7, оп. 1, спр. 2, арк. 89.

11. Політична історія України ХХ століття. У 6 томах. т.1 У-К., 2002. - С. 178.
- 11-а. Євген Чикаленко. Назв. праця. - С. 349-350.
12. Рідний край (Полтава). - 1906, № 47. - С. 8.
13. Там само, № 28. - С. 11.
14. Субтельний Орест. Україна. Історія. - К., 1991. - С. 265.
15. Рідний край (Полтава). - 1906, № 12. - С. 12.
16. Там само. - № 13. - С. 11.
17. Там само. - № 8. - С. 24.
18. Рідний край (Полтава). - 1906, № 37. - С. 10.
19. Там само. - № 45. - С. 9.
20. Там само. - № 47. - С. 8.
21. Бойко Леонід. Пилип Капельгородський. Нарис життя і творчості. - К., 1982. - С. 20-21.
22. ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 60, арк.30.
23. Там само, ф. 351, оп. 1, спр. 58, арк. 34.
24. Там само, ф. П-7, оп. 1, спр. 1, арк. 47.
25. Рідний край (Полтава). - 1906, № 2. - С. 11.
26. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. - Львів, 1993. - С. 64.
27. Рідний край (Полтава). - 1906, № 8. - С. 7.
28. Там само. - № 28. - С. 15.
29. ДАПО, ф. 723, оп. 3, спр. 2, арк. 16.
30. Там само, арк. 139.
31. Там само, арк. 90.
32. Там само, ф. 83, оп. 1, спр. 71, арк. 53.
33. Там само, арк. 145.
34. Там само, спр. 71, арк. 40-42.
35. Там само, арк. 34.
36. Там само, арк. 105, 109.
37. Там само, арк. 37.
38. Там само, арк. 60.
39. Там само, арк. 8.
40. Там само, арк. 60.
41. Рідний край (Полтава). - 1906, № 8. - С. 12.
42. ДАПО, ф. П-7, оп. 1, спр. 1, арк. 87-88.
43. Там само, ф. 351, оп. 1, спр. 58, арк. 417.
44. Там само, арк. 85.
45. Семенко Світлана. Назв. праця. - С. 227.
46. ДАПО, ф. П-7, оп. 1, спр. 6, арк. 45-46.
47. Політична історія України 20 століття. У 6 томах, т. 1. - К., 2002. - С. 196.
48. Рідний край [Полтава]. - 1906, № 42. - С. 10.
49. Там само. - № 25. - С. 14.
50. Пустовіт Тарас. Павло Чижевський. - Реабілітовані історією. Полтавська область. Книга п'ята. - Полтава, 2007. - С. 643-656.
51. Пустовіт Тарас. Український клуб у Полтаві (1913-1918): Відкриття та напрямки діяльності. - Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень Національної АН України. Вип. 9. - К., 1999. - С. 63.
52. ДАПО, ф. 138, оп. 1, спр. 381, арк. 2.
53. Там само, ф.63, оп. 1, спр. 134, арк. 7.
54. Там само, арк. 5.
55. Там само, спр. 132, арк. 1.
56. Там само, спр. 137, арк. 66.
57. Ревежук Віктор. Полтавщина в добу Української революції 1917-1920 рр. - Полтава, 2002. - С. 66.
58. ДАПО, ф. 83, оп. 1, спр. 137, арк. 71.
59. Там само, арк. 78.
60. Там само, арк. 37,61.
61. Там само, спр. 139, арк. 16-18.

Стаття надійшла в редакцію 10.09.2010 ■